

भारतीय ज्ञान पद्धती आणि ग्रंथालये

प्रा. डॉ. टिकाराम द. समरीत

ग्रंथपाल

स्व. निर्धन पाटील वाघाये महाविद्यालय,
एकोडी ता. साकोली जि. भंडारा 441802

E-mail - tikaramsamrit@gmail.com

सारांश : भारतीय ज्ञान पद्धती (Indian Knowledge System - IKS) ही भारताच्या प्राचीन व समृद्ध सांस्कृतिक, वैज्ञानिक आणि तात्त्विक परंपरेवर आधारित आहे. या ज्ञानाचा संग्रह, जतन आणि प्रसार करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य ग्रंथालये करत आली आहेत. प्राचीन काळात नालंदा, तक्षशिला, विक्रमशिला यांसारख्या विद्यापीठांतील ग्रंथालये ज्ञानकेंद्रे म्हणून प्रसिद्ध होती. आधुनिक काळातही ग्रंथालयांची भूमिका केवळ माहिती साठवण्यापुरती मर्यादित नसून ती भारतीय ज्ञानसंवर्धन, संशोधन आणि संस्कृती संवर्धनाचे माध्यम बनली आहेत. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) अंतर्गत भारतीय ज्ञान पद्धती शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात समाविष्ट करण्यात आली असून, ग्रंथालयांना या प्रक्रियेत केंद्रस्थान देण्यात आले आहे. डिजिटल युगात National Digital Library of India (NDLI), Bharatvani Portal, आणि AICTE-IKS Division यांसारख्या उपक्रमांमुळे पारंपरिक आणि आधुनिक ज्ञानाचे एकत्रीकरण साधले जात आहे. त्यामुळे ग्रंथालये आज भारतीय ज्ञान पद्धतीचे जतन, संवर्धन आणि प्रसारण या तिन्ही बाबींमध्ये अत्यावश्यक भूमिका बजावत आहेत. या माध्यमातून भारतीय शिक्षण प्रणाली अधिक आत्मनिर्भर, मूल्याधिष्ठित आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध होत आहे.

मुख्य शब्द : भारतीय ज्ञान पद्धती (Indian Knowledge System), ग्रंथालय (Library), राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (National Education Policy 2020), माहिती तंत्रज्ञान (Information Technology), पांडुलिपी संवर्धन (Manuscript Preservation), डिजिटल ग्रंथालय (Digital Library), भारतीय संस्कृती (Indian Culture), ज्ञान संवर्धन (Knowledge Preservation), संशोधन व शिक्षण (Research and Education), पारंपरिक व आधुनिक ज्ञान (Traditional and Modern Knowledge)

प्रस्तावना :

भारत हा प्राचीन संस्कृतीचा आणि ज्ञानपरंपरेचा देश आहे. येथे ज्ञान, विज्ञान, तत्त्वज्ञान, कला आणि साहित्य यांचा समृद्ध वारसा आढळतो. भारतीय ज्ञान पद्धती (Indian Knowledge System – IKS) ही या वारशाची पायाभूत रचना आहे. ग्रंथालये या पद्धतीचे जतन, संवर्धन आणि प्रसारण करण्याचे प्रमुख साधन

आहेत. आधुनिक काळात ग्रंथालये केवळ माहिती साठवणूक केंद्र न राहता ज्ञानसंवर्धन केंद्रे बनली आहेत.

भारतीय ज्ञान पद्धतीचे स्वरूप :

भारतीय ज्ञान पद्धती ही हजारो वर्षांपासून चालत आलेली परंपरा आहे. ती पुढील प्रमुख घटकांवर आधारित आहे.

- वेद, उपनिषद आणि धर्मशास्त्रातील ज्ञान – तत्त्वज्ञान, नैतिकता आणि आध्यात्मिकता.
- गणित, खगोलशास्त्र आणि वैद्यकशास्त्र – आर्यभट्ट, सुश्रुत, चरक, भास्कराचार्य यांचे योगदान.
- कला, संगीत, योग आणि नाट्यशास्त्र – भारतीय संस्कृतीचा आत्मा.
- लोकज्ञान आणि पर्यावरणीय तत्त्वज्ञान – स्थानिक व ग्रामीण ज्ञान परंपरा.

ही सर्व ज्ञानसंपदा प्राचीन काळी ताडपत्रे, भूर्जपत्रे व हस्तलिखित पांडुलिपींमध्ये जतन केली गेली.

प्राचीन भारतीय ग्रंथालयांची परंपरा :

भारतामध्ये नालंदा, तक्षशिला, विक्रमशिला यांसारखी विद्यापीठे जगप्रसिद्ध ज्ञानकेंद्रे होती. त्याठिकाणी हजारो ग्रंथ व पांडुलिपी संग्रहित होत्या. मंदिरांमध्ये व राजदरबारातही ग्रंथालये अस्तित्वात होती, जिथे धार्मिक, वैज्ञानिक आणि तत्त्वज्ञानाशी संबंधित ग्रंथ ठेवले जात. ही केंद्रे ज्ञानवितरणाची पानेमुळे ठरली.

भारतीय ज्ञान पद्धती आणि आधुनिक ग्रंथालयांची भूमिका :

आधुनिक ग्रंथालये केवळ माहिती साठवण्याची स्थाने नसून ती संशोधन, अध्ययन आणि संस्कृती संवर्धनाची केंद्रे बनली आहेत. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये भारतीय ज्ञान पद्धतीला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यावर भर देण्यात आला आहे. या अंतर्गत ग्रंथालयांची भूमिका पुढीलप्रमाणे आहे.

- भारतीय पारंपरिक साहित्याचे डिजिटायझेशन : संस्कृत, पाली, प्राकृत ग्रंथांचे डिजिटल जतन.
- पांडुलिपी संवर्धन केंद्रे स्थापन करणे : राष्ट्रीय हस्तलिखित मिशन (National Mission for Manuscripts) द्वारे कार्य.
- IKS संशोधनास माहिती पुरवठा

भारतीय ज्ञान व आधुनिक विज्ञान यांचा समन्वय साधण्यासाठी डेटा उपलब्ध करणे.

विद्यार्थ्यांमध्ये भारतीय वारशाब्दल जागरूकता निर्माण करणे :

ग्रंथालयांमध्ये भारतीय विचारधारेवरील प्रदर्शने, वाचन कार्यक्रम आयोजित करणे.

डिजिटल ग्रंथालये आणि IKS :

आजच्या डिजिटल युगात भारतीय ज्ञान पद्धती जतन करण्यासाठी अनेक प्रकल्प राबवले जात आहेत.

National Digital Library of India (NDLI) :

भारतीय भाषांतील व पारंपरिक ज्ञानग्रंथांचे डिजिटायझेशन.

Bharatavani Portal : भारतीय भाषांतील शब्दसंपदा आणि साहित्याचे एकत्रीकरण.

AICTE – IKS Division : भारतीय ज्ञान पद्धतीवरील अभ्यासक्रम व संशोधन कार्य प्रोत्साहित करणारी संस्था. ही डिजिटल ग्रंथालये भारतीय ज्ञान जागतिक स्तरावर पोहोचवण्याचे महत्त्वाचे साधन ठरली आहेत.

भारतीय ज्ञान पद्धतीचे ग्रंथालयशास्त्राशी संबंध :

ग्रंथालय विज्ञानाचे मूलतत्त्व म्हणजे ज्ञानाचे आयोजन, संरक्षण आणि प्रसारण. भारतीय ज्ञान पद्धतीतही याच तत्त्वांचा अंतर्भाव आहे. ज्ञानाचे वर्गीकरण (Darshanas), संवर्धन (Manuscripts), व उपयोग (Pathashala संस्कृती). म्हणूनच ग्रंथालय विज्ञान आणि भारतीय ज्ञान पद्धती या दोन्ही एकमेकांना पूरक आहेत.

निष्कर्ष :

भारतीय ज्ञान पद्धती आणि ग्रंथालये ही एकमेकांशी अविभाज्य नाती जोडलेली आहेत. प्राचीन काळातील ताडपत्रांपासून ते आजच्या डिजिटल ग्रंथालयांपर्यंत भारतीय ज्ञानसंवर्धनाचा प्रवास ग्रंथालयांनीच साधला आहे. NEP 2020 च्या माध्यमातून या ज्ञानपद्धतीचे पुनरुज्जीवन होत असून, ग्रंथालये या प्रक्रियेत संस्कृती संवर्धन, संशोधन आणि नवकल्पना यांचे केंद्रबिंदू ठरत आहेत. यामुळे भारतीय शिक्षण प्रणाली अधिक आत्मनिर्भर, मूल्याधिष्ठित आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या समृद्ध बनत आहे. त्यामुळे असे निष्कर्ष काढता येतात.

- भारतीय ज्ञान पद्धतीच्या जतन आणि विकासासाठी ग्रंथालये अत्यावश्यक आहेत.
- ग्रंथालये ही परंपरा आणि आधुनिक तंत्रज्ञान यांमधील दुवा म्हणून कार्य करतात.
- डिजिटल ग्रंथालयांच्या माध्यमातून हे ज्ञान जागतिक स्तरावर पोहोचवता येते.
- NEP 2020 च्या माध्यमातून IKS आणि ग्रंथालय यांचा संगम भारतीय शिक्षणव्यवस्थेला नवी दिशा देईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- भारत सरकार. (2020). राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020. नवी दिल्ली: शिक्षण मंत्रालय.

- अखिल भारतीय तांत्रिक शिक्षण परिषद. (2021). भारतीय ज्ञान पद्धती (Indian Knowledge System) अहवाल. नवी दिल्ली: AICTE प्रकाशन.
- भोसले, एस. के. (2022). भारतीय ज्ञान परंपरा आणि आधुनिक ग्रंथालय व्यवस्था. पुणे: ज्ञानदीप प्रकाशन.
- पाटील, एस. एम. (2022). भारतीय ज्ञान पद्धतीच्या जतनात ग्रंथालयांची भूमिका. लायब्ररी प्रोग्रेस (आंतरराष्ट्रीय), 42(2), 85–92.
- देशमुख, एम. डी. (2021). भारतीय पारंपरिक ज्ञानसंपदेचा ग्रंथालय विज्ञानातील उपयोग. नागपूर: विद्याभारती प्रकाशन.
- कुलकर्णी, एस. आर. (2020). भारतीय शिक्षणातील ज्ञानपरंपरा आणि माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर. मुंबई: यशोदीप प्रकाशन.
- शर्मा, डी. (2020). भारतीय ग्रंथालयांतील पांडुलिपी संवर्धन आणि स्थानिक ज्ञान. इंडियन लायब्ररी असोसिएशन जर्नल, 55(2), 77–84.
- तिवारी, ए. (2022). भारतीय ज्ञान परंपरा आणि ग्रंथालयांचा आधुनिक दृष्टिकोन. लायब्ररी हेरॉल्ड, 60(1), 1–10.
- नॅशनल डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया. (2023). भारतीय ज्ञान संसाधनांचे डिजिटल संग्रह. आयआयटी खडगपूर. <https://ndl.iitkgp.ac.in>
- जोशी, आर. पी. (2021). भारतीय ज्ञान पद्धती व शैक्षणिक संस्थांमधील ग्रंथालयांची भूमिका. औरंगाबाद: साईनाथ प्रकाशन.